

Сөс пірігізі. Сөстерні палғалыстырчаң оңдайлар. Сөс пірігістерінің пүдізі

Сөс пірігізі. Сөстерні палғалыстырчаң оңдайлар

Хакас тілінде сөстер мындағ синтаксис оңдайларынаң палғалысчалар: **примыкание, тартылғы, управление** паза **согласование**.

1. Примыкание палғалыста сөстер удур-төдір сағыс хоостыра палғалысчалар. Чарытчатхан (теезігліг) сөзі ікінцізіне сол саринаң пір дее морфологической оңдайлар чох хозылча: *күмүс изер, оймах чир, настых ипчі, полған на үгренчі*.

2. Тартылғы палғалыс — ол ікі адалыс алай предмет тузальғ пасха даа чоох чардыхтары палғалысчатханы: *күн сузы, сіліглернің марии, палых мўні, үгренчеткеннернің тузы, саңнар сыңырааны*. Тартылғы палғалыста сөстер изертізі мындағ: тартылғы (адалғы) падежтегі адалыс (алай предмет тузальғ пасха даа чоох чардығы) + тартылғы формадағы адалыс (алай предмет тузальғ пасха даа чоох чардығы).

3. Управление палғалыста өөн сөс чарытчатхан сөзін хайдағ-да падежте турарын кирексіпче: *килчеткеннерні удурлаан, арғызымны сагаам, ікөлеңнең чоохтасхан, туразар кіріп*.

Сөс пірігістерінің пүдізі

Пүдізі хоостыра сөс пірігістері **олаңай** паза **хадыл** полчалар.

Олаңай сөс пірігістері ікі пос алынча тузальғ сөстердең пүтчелер: хазыр адай, наңмыр суу, соох суғ. Пеерөк кірчелер пір чардығы хадыл сөснең алай форманаң пілдіріл парған сөс пірігістері: іче-пабамның ис-пайы, мин осхас чапчаң, сарығ сеек ыылазы.

Хадыл сөс пірігістері ікі паза аннаң даа көп толдыра тузальғ сөстердең пүтчелер: *пөзік сынныг хыс, заводта иділген вагоннар, ойыннаң килген чииттер, соох күскү күннер*.

Өөн сөзі хоостыра прай сөс пірігістері *имялыз, иділіс* паза *наречие сөс пірігістеріне* чарыл алар.

Имялыз сөс пірігістерінде өөн сөзі адалыснаң, пілдіріснаң пілдірілче: *тимір тіс, тузалыз книга, минің тузым, хызычахтың сілиш, ағастың пөзиш.*

Иділістіз сөс пірігістерінде өөн сөзі иділіснаң паза иділістің хубулбинчатхан формаларынаң пілдірілче: *палтынаң тоорча, тогысха маңзырап, арғаснаң тартызарға, чаадаңар көрерге.*

Наречиеліз сөс пірігістерінде өөн сөзі наречие чоох чардығынаң пілдірілче: *клубтаң чоғар, уғаа көп, тың ирте.*

Идер тоғыстар

1. Сөс пірігістерінің өөн паза чарытчатхан (теезігліг) сөстерін таныхтаңар, оларның хайдағ чоох чардыхтарынаң пүткенін чарыдыңар.

Таңның чарии, өтіг тапсапча, мині хығырча, аймах чобағлар, тігі сыбы, аалчы хустар, урокка тимненчелер, тынанчатхан студенттер, тайғаның халыны, өткін кізі, чабас мал, пулуттығ күн, тас тастирға, үр сағынарға, түзімніг тоғыс, хомзыныстығ ырлар, алтын пурба, пүрліг ағастар, хуруғ оттар, ырах-ырах учухчалар, ағас пүрлері.

Көзідімге алза: *айас күн*

2. Сөс пірігістерін палғалысчатхан ондайлары хоостыра төрт чардыхха чар салыңар. өөн паза чарытчатхан сөстері хайди пілдіріл парғаннарын таныхтап салыңар.

Хада үгренген нанчым, тамкы оды, мині чылытча, күн соох, көзенекте турча, син хакасың, чалғыс пала, харындас ынархазы, торғы плат, үгредіг салтарлары, сын алтын, хомзыныс ыры, улуғ өрініс, тура ибіріп, аннаң оортах, хығырчатхан оолах, минің аалым, пастағы үгренчі.

3. Олаңай паза хадыл сӧс пірігістерін ікі чара пазып алыңар.

Оолахтың харахтары, пабамға тӧӧй ачам, ах кииктің чолы, яблах үӱчігі, тӧрт пулуңнығ тура, уғаа хомай чоох, пір самнах үгре, хырлығ тағлар, чалаас хырлығ тағлар, ізерге чарир суғ, ісчең суғ, хынығ олған тузы, үгретчінің чооғы, инейектің узупчатхан орны, ӧрчіліг олғаннар, табырах тілліг хыс, синің үчӱн парарға, чадап хол саларға, чалғыс азах чолны тілирге.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодаева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.
3. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.